

PAULINE BROEKEMA
HELMA COOLMAN

In het puin van het getto

Het concentratiekamp Warschau

MET EEN BIJDRAGE VAN
PROF. DR. J.TH.M. HOUWINK TEN CATE

Boom

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met uitgeverij Boom.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslag: Bart van den Tooren

Zetwerk: Zeno

© 2013 auteurs

ISBN 978 90 895 3136 0

nur 608

www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

Voorwoord 9

DEEL I HET KAMP

Een kwestie van dood of leven 15

Een familie uit Westfalen 17

Borculo 24

Westerbork 29

Hans 39

Auschwitz 44

Op weg 51

Warschau 55

Gesia-straat 60

Puin 69

Onderduikers 76

Kostbaarheden 83

Laatste eer 88

 De doden in kamp Warschau 91

Overleven 92

 Voertaal in kamp Warschau 100

Organisatoren eerste klasse 101
De joodse gemeenschap van Saloniki 106
Honger en kou 108
Tyfus 116
De kleeerluis heeft vrij spel in kamp Warschau 120
Mannen die Pools spreken 121
Transporten uit Mechelen 126
Hongaren 128
Galg 135
Ladino, een uitstervende taal 139
Dodenmars 140
'Op mijn arm stond een nummer' 147

DEEL II DE GEVANGENEN

Dave, de broer van Marga Minco 153
'In Israël kan ik mezelf verdedigen' 155
'Laat je niet stukmaken' 159
Sporrails sjouwen met Willi Löwenberg 161
De grote leermeester 165
'Eigenlijk een heel gelukkige man' 167
Het meisje uit de wasserij 169
Struikelstenen vervangen het afwezige graf 173
Zijn lichaam is op 175
Modekoning met een opdracht 179

‘Een lieve, zorgzame jongen’	181
Ervaringsdeskundige wordt verpleger	185
Een abrupt einde aan een verbond	187
Altijd opgekomen voor zijn kampgenoten	191
De rooie groenteboer uit Assen	195
Trotse opa en kleinzoon	197
Er is zelfs geen goede foto	201
‘Vrienden zijn goed, een broer is beter’	203
Weerzien na veertig jaar	207
‘Ik was opgehouden het verhaal van Warschau te vertellen.’	209

DEEL III DE DADERS

Bevrijding en bestraffing	213
---------------------------	-----

Chronologie	237
-------------	-----

Dankwoord	241
-----------	-----

Bronnenlijst	243
--------------	-----

Register	249
----------	-----

I

HET KAMP

EEN KWESTIE VAN DOOD OF LEVEN

Hij blaast op een speelkaart en laat hem verdwijnen.
Zelfs hier is Hans Elsbach vliegensvlug.
In vredestijd zou hij uit zijn mouw een kuiken halen.
Eindeloze reeksen zijden sjaltjes uit zijn mond.

In het kamp zijn de kaarten zijn redding.
Wanhopig beduimeld. Het maakt niet uit.
De schoppenboer vuilig, de hartenvrouw met een veeg.
Hij weet het ss-publiek ermee te boeien.
Bouwt torens van kaarten. Of improviseert met wat
voorhanden is. Impromptu, zoals vroeger.
Verandert een kiezelsteen in een knoop, een splintertje
hout in een sprietje gras.

Goochelend blijft hij in leven. Wordt anderen tot steun.
Drie jaar ouder is hij dan Willi Löwenberg, de student.
'Ik ga mee en jij ook,' heeft hij de jongen bevolen.
Dit is, zegt hij, een laatste kans. Een kwestie van dood of
leven.

Hier staan we, broodmager, maar kerngezond.
Selecteer ons voor dat transport met onbekende
bestemming.
Laat ons meegaan met die trein, het maakt niet uit
waarheen. Als het maar weg is.
Weg uit Auschwitz.

EEN FAMILIE UIT WESTFALEN

Waarom kozen zijn ouders ervoor zich in Borculo te vestigen, vraagt Willi Löwenberg zich later af. Hij zal het nooit te weten komen. Zij die het antwoord kunnen geven, zijn er niet meer. Alleen zijn ooms overleefden. En zijn grootmoeder.

Ach, die dag dat hij met haar werd herenigd! Hij zal er altijd met een glimlach aan terugdenken.

Eerder was ze omgeroepen op de radio, in zo'n Rode-Kruis-bericht, met elke dag nieuwe namen van overlevenden. Een bulletin dat altijd te kort was en waarin altijd namen ontbraken. Toch bleef je tegen beter weten in hopen.

Een paar dagen later werd ze per ambulance naar Borculo vervoerd. Een ziekenbroeder hielp haar op de markt van het stadje uit de wagen, en daar sloot ze haar kleinzoon in de armen.

Wat zeg je op zo'n moment? Dat je blij bent dat ze er weer is? Maar dat je nog veel blijer zou zijn als ook je vader, je moeder, je zusje erbij waren geweest?

'Hoe was het?' vroeg hij toen maar. Zoals je dat vraagt aan iemand die terugkeert van een korte reis met wat ongemakken.

Iets anders kon hij niet bedenken: 'Hoe was het?'

En ze antwoordde zonder aarzelen: 'Vreselijk!'

Hij knikte, zei dat hij zich dat realiseerde; hij wist immers dat ze in Theresienstadt had gezeten.

'Jij hebt niet meegemaakt wat mij is overkomen...' ging ze door.

Dat werd hem iets te gortig. Zijn kamptijd was begonnen in Westerbork. Daarna Auschwitz. Uiteindelijk bevrijd in Zuid-Duitsland, in Kaufering.

'Theresienstadt was geen Auschwitz,' wierp hij tegen.

'Maar jij hebt nooit in een vliegtuig gezeten dat zó op- en neerging.'

Tweëntachtig jaar, zijn oma.

De reis met het eenmotorige vliegtuigje waarmee ze van Tsjechië naar Nederland was gevlogen had de herinnering aan de kampen verdrongen.

Dat was een van die onwerkelijke gebeurtenissen in de zomer van 1945.

Weinigen kwamen terug in Borculo. Van die eertijds bloeiende joodse gemeenschap restten slechts brokstukken. Een handvol eenlingen was over.

Al die vermoorde familieleden, daarover sprak je niet. Het verdriet was te groot.

Het verlies van zijn vader, zijn moeder, zijn zusje.

Julius Löwenberg, Emmy Löwenberg-Salomon, Erika Löwenberg.

Hun namen, met de umlaut op de o, die hij later in de Verenigde Staten niet meer aanbracht.

Hij kan zich zijn ouders nog scherp voor de geest halen, maar het beeld van Erika is vervaagd. Hij is van 1926, zij was twee jaar jonger. Het heeft voor hem iets onverdraaglijks dat hij moeite moet doen zich zijn zusje voor ogen te halen. Dat valt hem niet te verwijten, dat weet hij. Maar toch. Hij troost zich met de gedachte dat ze in zijn dochter te herkennen is. Dezelfde ogen, dezelfde neus. Het vermogen zich Erika te herinneren, zelfs dat werd hem door de nazi's niet gegund. Er is alleen een versje bewaard gebleven dat ze aan het begin van de oorlog schreef in het poëziealbum van een vriendinnetje. Ze heeft nog moeite met de Nederlandse lidwoorden:

Lieve Hennie
Als je soms in latre tijden,
De album eens doorziet
Wil dan aan mij blijven denken
Als je deze letters ziet,
'k Mocht eens ver van je af zijn

Of rusten in het graf
Blijf dan aan mij denken.
Die je deze letters gaf

Ter herinnering
Aan je vriendinnetje
Erika Löwenberg
Vergeet mij niet.

Van zijn kinderjaren in het Duitse Ochtrup en zijn leven daarna in Borculo is maar weinig tastbaars over. Een paar foto's, die hij koestert. In een plusfour bij het hekje van hun huis in Borculo. De akelige pasfoto's van zijn ouders, in Duitsland na 1933 voor hun vernederende identiteitspapieren gemaakt, heeft hij vernietigd. Had hij ze nog maar, zelfs die foto's waaraan de angst is af te lezen.

Het gebedenboek van zijn vader, met voorin in diens prachtige handschrift zijn naam, vindt hij na de oorlog terug in het lokaal van het godsdienstschooltje, een paar straten van de vernielde synagoge van Borculo. Hij koestert het. Zoals ook de ring van zijn grootvader behoort tot zijn kostbaarste bezittingen.

In 1936 vlucht de familie Löwenberg naar Borculo, een welvaarend stadje aan de rivier de Berkel. Kiezen zijn ouders voor Borculo vanwege de Achterhoekse veehandel met traditiegetrouw veel joden? Of om de fabriek van Elzas? Die volgens eeuwenoude regels geprepareerd perkament vervaardigt voor synagogen. En het gewonere perkament, voor boekbinders en voor trommels van muziekkorpsen. Een krant meldt bij het eeuwfeest: 'Dat het produkt een wereldberoemdheid geniet, mag blijken uit het feit, dat tijdens de Japansch-Russischen oorlog de firma Elzas de leverancier was van trommelvellen voor het Russische leger. En thans wordt geleverd ondermeer aan de Zoeloekaffers en Hottentotten in Zuid-Afrika.'

De veertig joodse gezinnen van Borculo leven in harmonie met de niet-joodse bevolking. Het is een orthodoxe *kille*, een van de vroomste van Nederland. Voor een goed joods leven is